

J. Mortier/J. Verhoeven

Onderwijsonderzoek en onderwijsbeleid in België

De belangstelling in het wetenschappelijk onderzoek voor de sociale dimensie van het onderwijs is in ons land pas goed tot ontwikkeling gekomen in de jaren vijftig. De aandacht ging daarbij vooral uit naar de ongelijke kansen van verschillende bevolkingsgroepen, in het bijzonder de arbeidersgroep, op deelname aan het onderwijs. De sociologische (aanvankelijk vooral sociografische) benadering is in feite rond deze problematiek van de grond gekomen. Ook in het merendeel van het onderzoek lag dit thema centraal. Ondertussen zijn ook wel andere materies die met de onderwijsproblematiek verband houden voorwerp van studie geworden. Tot de belangrijkste behoren: de diverse karakteristieken van de leerkrachtengroep, het schoolpact en de betekenis van de 'vrije schoolkeuze'.

In dit hoofdstuk starten we met een overzicht en een beknopte analyse van dit onderwijsonderzoek. Daarbij gaat de aandacht voornamelijk naar de studies over de ongelijkheidsproblematiek in het onderwijs: hoe dit vraagstuk gedefinieerd is zowel in het onderzoek als in het beleid, wat de kenmerken inzake diagnose en methode zijn. Dan volgen enkele bedenkingen bij de invloed van de onderwijssociologie op het beleid. En ten slotte is een korte beschouwing over het institutioneel kader van het onderwijsonderzoek voorzien.

I. Onderwijssociologisch onderzoek: overzicht en beknopte analyse

Het probleem van de ongelijkheid in het onderwijs

Ook in het Belgisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek van het onderwijs is er een sterke gerichtheid op de problematiek van de 'ongelijke kansen'. Ruim één derde der onderzoekingen heeft daarop betrekking (1). De vraagstelling en aanpak vertonen een voor België eigen patroon dat we hier nader analyseren.

1. Bekijken we daartoe eerst de periode tussen de publikatie van Cl. Leplae's *Recrutement et mobilité sociale* in 1946 en het verschijnen van De Lanoo's *Stratificatieproblemen en democratisering van het universitair onderwijs* in 1969. Tussen beide referentiepunten liggen een twintigtal studies waarvan de meeste het universitair onderwijs behandelen en waarin de aandacht hoofdzakelijk uitgaat naar de *sociale*

samenstelling van de studentenbevolking (inzonderheid de sociale herkomst). Men stelt o.m. vragen omtrent de socio-professionele categorieën waaruit de studenten komen, de studierichting, het geslacht, de gezinstoestand, de regionale herkomst en vooropleiding. Een belangrijk aandeel in dit inventariserend werk had de Universitaire Werkgemeenschap te Leuven (onder leiding van dr. L. Wieërs). Dank zij de Werkgemeenschap (een studenteninitiatief) beschikte de Leuvense universiteit op het einde van de jaren vijftig over stratificatiegegevens voor een viertal academiejaren (1953-54, 1954-55, 1957-58, 1959-60). Later, vanaf 1962, zou dit werk meer systematisch aangepakt worden door de Studiegroep Hoger Onderwijs (I. De Lanoo). Ook aan de andere universiteiten echter waren er blijkens van belangstelling voor deze problematiek: aan de R.U.Gent (Seminarie voor Sociologie, 1959; Laboratorium voor Toegepaste Psychologie en de Dienst voor Studieadvies, 1965) en aan de Université Libre de Bruxelles (Institut de Sociologie, 1957, 1965 en 1966). Telkens gaat het hierbij om *momentopnames binnen de grenzen van de eigen universiteit* (2). We moeten wachten tot het einde van de jaren zestig vooraleer er resultaten verschijnen van onderzoek dat in één of ander opzicht een ruimer beeld geeft. Zo is er vooreerst het doctoraat van I. De Lanoo (Studiegroep Hoger Onderwijs, K.U.Leuven, 1969). Deze auteur bestudeerde de aanwezigheid van de onderscheiden socio-professionele categorieën in de (mannelijke) studentenpopulatie van de Leuvense universiteit *over een langere periode*, namelijk tussen 1934 en 1966. Verder is er de studie van A. Bonte (Dienst voor Studieadvies, R.U.Gent, 1969) waarin de doorstroming naar *het geheel van het hoger onderwijs* (zowel universitair als niet-universitair onderwijs) onderzocht werd en dit bij een generatie afgestudeerden afkomstig uit Oostvlaamse instellingen voor secundair onderwijs. Hij stelde vast dat bij gelijke schoolprestaties de doorstroming verschillen vertoont en dat de invloed van het milieu van herkomst hier grotendeels verantwoordelijk voor is.

Beide onderzoeken bekeken bijkomend ook het verband tussen de universitaire studieloopbaan en de sociale herkomst van de studenten. Dit aspect van de ongelijke kansenproblematiek was voordien nauwelijks geanalyseerd. Weliswaar was er aan de verschillende universiteiten reeds geruime tijd belangstelling voor het studierendement (studies aan de K.U.Leuven, R.U.Gent, Université Catholique de Louvain), maar deze studies hadden slechts een beperkte reikwijdte (examenuitslagen in de eerste kandidatuur van één of meerdere studierichtingen) en hadden zelden aandacht voor de sociale herkomst der studenten. Alleen A. Bonte en L. Coetsier (1965) verrichtten eerder reeds 'follow-up'-onderzoek van het studieverloop van studenten alnaargelang van het sociaal milieu van herkomst. Deze variabele bleek geen betekenis te hebben voor de normale studievordering, wel voor de beslissing te herkansen na mislukte examens in het eerste jaar.

Eerder schaars in de beschouwde periode, hoewel niet helemaal afwezig was de aandacht voor de ongelijke kansenproblematiek op *secundair* onderwijsniveau. De belangrijkste studies in dit verband zijn deze van P. Minon (Institut de Sociologie, Liège, 1966) m.b.t. het secundair onderwijs in de Luikse regio en het doctoraatsproefschrift van F.E. Willems (Instituut voor Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, K.U.Leuven) dat sloeg op het katholiek secundair onderwijs voor jongens in Limburg. Ook in deze onderzoeken staat de toegangsproblematiek centraal en is het onderzoeksveld vrij beperkt. De voornaamste conclusie ervan is dat de meest gewaardeerde vormen van secundair onderwijs (het algemeen secundair onderwijs en in het bijzonder de latijnse humaniora), ook bij gelijke intellectuele begaafdheid (Willems) of bij gelijke schoolprestaties in het lager onderwijs (Minon), een geringere aantrekkingskracht hebben bij de leerlingen uit de lagere inkomensgroepen.

Uit wat voorafgaat blijkt voldoende dat de doorstroming van minder begoede bevolkingsgroepen naar het voortgezet onderwijs in tal van onderzoeken centraal stond. Ter afronding is het evenwel noodzakelijk ook te wijzen op een tweetal ietwat anders geladen problemstellingen. Vooreerst vallen er rond 1960 enkele studies te noteren waarin de doorstroming niet alleen als een probleem van de lagere socio-professionele categorieën verschijnt, maar ook en evenzeer als een probleem dat de gehele Vlaamse bevolkingsgroep treft en als dusdanig verband houdt met de sociaal-economische ontwikkeling van de verschillende regio's in België. Tussen 1959 en 1961 verschijnen er aan de R.U.Gent een drietal rapporten (o.l.v. L. Coetsier) waarin op basis van secundair bronnenmateriaal de achterstand van de Vlamingen op de verschillende niveaus en in de verschillende richtingen van het onderwijs in kaart wordt gebracht. Dit probleem werd door de Cultuurraad van Vlaanderen dusdanig belangrijk ervaren, dat hij meende daaraan een ruimer gehoor te moeten geven. Adviezen werden ingeroepen van onderzoekers die met de democratiseringsproblematiek bezig waren (L. Coetsier, A. Bonte, L. Wieërs) en in een drietal publicaties onder de gemeenschappelijke titel *Doorstroming naar de universiteit* (1963, 1964) op bredere schaal verspreid.

Verder zijn nog een aantal onderzoeken te vermelden, die vooral onrechtstreeks een betekenis hebben voor de doorstromingsproblematiek. Gegeven de centrale bekommernis in deze periode voor de mobilisatie van talent, vonden sommigen het de moeite waard ook eens een inventaris op te maken van het aanwezige begaafdheidspotentieel in de verschillende sociale klassen (J. Nuttin, 1966) en/of regio's (J. Nuttin, 1966; L. Coetsier en A. Bonte, 1966). Dergelijk onderzoek heeft een betekenis voor de toegangsproblematiek in die zin dat het mogelijk maakt na te gaan hoeveel talent er nu precies verloren gaat of gemobiliseerd wordt via het vigerende onderwijssysteem.

Nagenoeg al de hier vermelde werken hebben twee gemeenschappelijke aandachtspunten: op één of andere manier peilen zij naar de criteria die de toegang tot het voortgezet onderwijs bepalen en, ten tweede, zij zijn hoofdzakelijk inventariserend of beschrijvend van aard. Voor de meeste onderzoeksbijdragen geldt in het bijzonder dat ze erop gericht zijn informatie te verstrekken omtrent de mate waarin men deelneemt aan het onderwijs en hoe deze deelname gespreid ligt over verschillende bevolkingscategorieën. Waarom nu één en ander zich op deze wijze voordoet wordt niet in de empirische observatie opgenomen. Hoogstens worden een aantal veronderstellingen geformuleerd.

De belangstelling voor dit soort onderzoek heeft ongetwijfeld te maken met de maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1953 en 1965. Deze periode werd gekenmerkt door een algemeen streven naar democratisering van de toegang tot het voortgezet onderwijs. Uiteenlopende situaties en argumenten vormden voor disparate belangengroepen het uitgangspunt daartoe. Zo was er de acute noodsituatie waarin sommige onbemiddelde studenten omstreeks 1954 verkeerden; de constatacie ook dat vooral kinderen van de lagere inkomensgroepen niet aan de universiteit te vinden waren en de hoop op het milderen van de sociale ongelijkheid; de bekende hypothese dat hogere scholing de economische groei bevordert en ten slotte ook de Vlaamse achterstandsituatie en het beoogde beleid inzake regionaal-economische ontwikkeling. Naarmate de begripsopvulling andere accenten kreeg, zag men er de weerslag van op het beleid. Een aantal financiële belemmeringen werden opgeruimd door:

- 1) minvermogende, maar begaafde studenten financiële steun te geven voor het volgen van voortgezet onderwijs (oprichting van het Nationaal Studiefonds, 1954) en
- 2) het kosteloos maken van het secundair onderwijs (schoolpact, 1959).

Remmende factoren in de organisatorische opbouw van het onderwijs werden

weggenomen door:

- a) het voorzien van overgangen tussen de verschillende stromen in de lagere cyclus van het secundair onderwijs (1957);
- b) het omnivalent maken van de humanioradiploma's (om zodoende de doorstroming naar het hoger onderwijs te vergemakkelijken, 1964) en
- c) het universitair onderwijs ruimtelijk te spreiden (en aldus de geografische en psychologische bereikbaarheid van het voortgezet onderwijs te verhogen, 1965).

In al deze maatregelen klinkt telkens weer dezelfde bekommernis door: de toegankelijkheid van het onderwijs verruimen en losmaken van niet ten zake doende factoren. Op dit punt is er een duidelijke overeenkomst met de wijze waarop democratisering gedefinieerd werd in het onderzoek, namelijk als een probleem van toegang tot het onderwijs. Een meer autonome factor die de belangstelling voor het geschetst onderzoek (in het bijzonder Leplae, De Lanoo, Willems) kan verklaren is te vinden in de publikaties over verticale sociale mobiliteit die in het Amerikaanse sociologisch onderzoek van die tijd een ruime plaats innamen. Deze studies wezen meermaals op de centrale betekenis die aan het onderwijs in geïndustrialiseerde landen toekomt als onmisbare schakel in het proces van sociale mobiliteit.

2. Hoe is het onderzoek inzake de ongelijkheidsproblematiek in het onderwijs geëvolueerd? Te oordelen naar het aantal publikaties dat na 1969 verschijnt, is de interesse allerminst afgenomen. Tussen het eerder genoemde werk van I. De Lanoo (1969) en de publikatie van J.L. Litt (1980) liggen ruim twintig bijdragen die verslag uitbrengen van onderzoeksactiviteit op dat vlak. Opmerkelijk hierbij is dat de aandacht meer gespreid ligt over de verschillende onderwijsniveaus en dat de probleemstelling zich in de meeste gevallen niet meer beperkt tot de vraag welke maatschappelijke groepen toegang hebben tot de diverse onderwijsvormen. Wel is waar dat het beschrijvend onderzoek nog steeds de voorrang krijgt.

Wat het *universitair* onderwijs betreft, gaat in de jaren zeventig veel onderzoeksbelangstelling uit naar de betekenis van diverse positionele variabelen in de studieloopbaan (het slagen in de eerste kandidatuur, het staken van de studie, het behalen van een einddiploma). De variabelen zijn: vooropleiding (de aard van de secundaire studies, de behaalde resultaten), de sociale herkomst, leeftijd, geslacht... In tal van universitaire onderzoekscentra (Studiegroep Hoger Onderwijs en het Universitair Studiebureau van de K.U.Leuven; de Dienst voor Studieadvies, R.U.Gent; de U.C.Louvain...) vat men dergelijke studies aan. Het onderzoeksdomein is steeds beperkt tot één of meerdere studentecohortes van de eigen universiteit. Meestal ook houdt men het bij het opsporen van enkelvoudige verbanden. Veel nieuwe inzichten ontstaan er daarbij niet. Als belangrijkste invloed van de slagingskans komt telkens de kwaliteit van de vòdopleiding naar voren; sociale herkomst geeft geen significante verschillen te zien.

Naast deze interesse voor de doorstroming binnen de universiteit, blijft ook nu de vraag naar de sociale samenstelling van de studentenpopulatie aan de orde. Aan tal van universiteiten worden trouwens jaarlijks gegevens daaromtrent verzameld. Het meest in het oog springend is een studie van I. De Lanoo (1977) waarin de voorzichtige indruk ontstaat dat er in de Leuvense studentenbevolking na 1966 een zekere terugloop in de participatie van het lager socio-professioneel niveau optreedt.

Opmerkelijk, ten slotte, is dat in enkele studies de ongelijkheidsproblematiek een geheel nieuwe lading krijgt. Twee Leuvense onderzoeken betrekken nu ook de relatie tussen het universitair diploma en de beroepspositie in de probleemformulering. Niet de gelijke onderwijskansen, maar wel de vraag of eenzelfde universitair diploma gelijke beroepskansen biedt aan de houders ervan, staat hierbij

centraal. In het werk van U. Claeys (1974) zat de bedoeling voor om bij een steekproef van Leuvense alumni het verband tussen de beroepsuitoefening en de sociale herkomst, de studieloopbaan en andere factoren op te sporen. Eén van de eindconclusies is, dat naast intelligentie ook het socio-economisch en cultureel milieu van groot belang zijn voor de loopbaan. Een tweede studie (L. Vandekerckhove en L. Huysse, 1976) mikt meer op de verkenning en toetsing van een aantal hypothesen (geïnspireerd op de statusincongruentietheorie). Aan de hand van een ex-post-facto-experiment bij Leuvense afgestudeerden uit de arbeidersgroep enerzijds, uit de sociaal-economische toplaag anderzijds blijkt dat de verschillen in beroepsvoorkeur en carrière te verklaren zijn door sociaal bepaalde verschillen in aspiratie tussen beide groepen.

Wat het empirisch onderzoek van de ongelijkheid van kansen in het *lager en secundair* onderwijs betreft, kan gesteld worden dat het eigenlijk pas goed tot ontwikkeling is gekomen op het einde van de jaren zestig. Rond die tijd startten aan verschillende centra (het Institut des Sciences Politiques et Sociales de l'U.C.Louvain, het Centrum voor Sociaal en Psycho-Pedagogisch Onderzoek te Heverlee en het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien te Brussel) onderzoeksprojecten waarin deze problematiek ruime aandacht kreeg.

Nuzet en Deprez van de U.C.Louvain (1972) en het CSPO bekeken de invloed van de sociale herkomst op het zittenblijven gedurende het lager onderwijs, op de schoolresultaten in het zesde leerjaar van het lager onderwijs en op de studiekeuze bij het begin van het secundair onderwijs. De UCL-onderzoekers deden dat bij een steekproef van ouders uit het Waalse landsgedeelte met een zoon in het eerste jaar secundair onderwijs; de CSPO-studie bij een cohorte leerlingen uit het Nederlandstalig katholiek onderwijs die hun lagere studies hadden beëindigd. Het CSPO maakte ook de balans op van de studieloopbaan van deze leerlingen na drie jaar lager secundair onderwijs. Beide onderzoeken geven belangrijke aanwijzingen omtrent de betekenis van het milieu van herkomst voor de studieoriëntatie bij de overgang van het lager naar het secundair onderwijs en voor het kunnen voldoen aan de geschiktheids- en prestatie-eisen van de school. In een derde studie (Cliquet en Reylandt, 1974) werden de onderwijsaspiraties van ruim 2000 moeders geconfronteerd met de feitelijke schoolresultaten van hun zoontjes in het zesde leerjaar van het lager onderwijs. De conclusies bevestigen nogmaals de betekenis van sociale herkomst: kinderen uit de hogere socio-professionele groepen met zwakke schooluitslagen worden meer dan deze uit andere groepen door de moeder voorbestemd om verder te studeren. In dit onderzoek is voor het eerst met een nationale steekproef gewerkt.

In de jaren zeventig trekt ook het democratiserend effect van het sinds 1970 — op beperkte schaal — ingevoerd vernieuwd secundair onderwijs de aandacht. Het meest opvallend is de studie van Brutsaert e.a. (Seminarie voor Sociologie, R.U.Gent, 1978). Centraal hierin staat de vraag of dit onderwijstype er meer dan het traditionele type in slaagt de studieaspiraties en -loopbaan van leerlingen uit lagere inkomensgroepen en van meisjes te verbeteren. Dit bekeken ze bij een cross-sectie van laatstejaarsleerlingen uit een aantal Vlaamse rijks- en katholieke scholen voor middelbaar onderwijs. In bepaalde maar lang niet alle opzichten bleek de balans positief voor het VSO.

Ook studies die een verklaring willen geven voor de sociale ongelijkheid in het onderwijs zijn ditmaal aan de orde. Er is vooreerst de studie van P. Claeys (1972) die betrekking heeft op het prestatiegedrag van tweedeklassertjes in Limburgse scholen. De diagnose richt zich hierin vooral op de verschillende karakteristieken van het gezin van herkomst van de leerlingen (positionele en culturele kenmerken zoals de opvoedingsstijl, waardenoriëntaties). Vervolgens is er het onderzoek van de Gentse

pedagoog L. Heyerick (1978) waarin werd nagegaan welke de betekenis is van de verwachtingen en de onderwijsaanpak van de leerkracht voor de leerprestaties (meer bepaald de leesprestaties) van arbeiderskinderen uit een aantal scholen in het Gentse. En recent is er ook de studie van J.L. Litt (U.C.Louvain, 1980) waarin de schoolloopbaan van een hele generatie leerlingen na het verlaten van het lager onderwijs werd gevolgd. Deze studie is vrij uniek in België: omwille van het langlopend karakter en omdat de steekproef jongens én meisjes, schoolblijvers én schoolverlaters uit de verschillende onderwijsnetten omvat. De verklaring voor het ongelijke studieverloop vindt Litt voornamelijk in de positie van het gezin in de sociale hiërarchie: zijn economisch, cultureel en sociaal kapitaal (3), de culturele en educatieve activiteiten van de ouders en de gezinsintegriteit.

Ten slotte zijn enkele onderzoeken te vermelden, waarvan het onderwerp onrechtstreeks aansluit bij de democratiseringsproblematiek. Zij behandelen de *pedagogische verwachtingen van ouders t.a.v. de lagere school* (J. Nizet e.a., U.C.Louvain) en het *herverdelend effect van overheids-toelagen m.b.t. het onderwijs* (Studiegroep Sociaal Beleid, Universitaire Faculteiten St.-Ignatius Antwerpen). Het onderzoek van Nizet e.a. (1976 en 1977) belicht vooral de band tussen de 'voorstellingen' van Belgische ouders, hun verwachtingen t.a.v. de school en het 'kapitaal' waarover ze beschikken, gezien hun positie in de sociale structuur. Verruimde onderwijsdoelstellingen (meer bepaald de algehele persoonlijkheidsontplooiing), zo stellen de auteurs, vindt men vooral bij ouders uit hogere sociale milieus; ouders uit lagere sociale categorieën leggen meer de klemtoon op de kennisoverdracht, "een doelstelling die voor de hogere socio-professionele milieus weinig problemen schept, gezien de middelen waarover ze beschikken op sociaal-economisch en cultureel vlak". De studiegroep Sociaal Beleid bekeek van zijn kant de vraag welke sociale groepen het meest profijt trekken uit overheidsuitgaven voor onderwijs. Een van de eindconclusies is dat het studiebeurzensysteem de democratisering veeleer heeft begeleid dan ze uit te lokken of te stimuleren: de groep der toelagerecepiënten weerspiegelt, aldus Deleecq, getrouw de compositie van de studentenbevolking daar waar men van een democratiseringsinstrument het tegengestelde zou verwachten (1981).

Overig onderzoek

Uiteraard waren er ook andere vraagstukken dan de ongelijkheid in onderwijskansen die leidden tot onderzoek. Wij schetsen de voornaamste.

1. De sociale wetenschappen speelden vooreerst ook in op tal van planologische en sociale problemen die de snelle expansie van het onderwijs na de tweede wereldoorlog opriep. Men deed geregeld *prognose-studies* inzake de studenten- of leerlingenbevolking en soms ook vraag- en aanbodstudies m.b.t. leerkrachten (zoals binnen de Dienst voor Statistiek en Planning van het NSKO).

De sterke aangroei van de studentenaantallen deed verder ook vragen rijzen over het studierendement, in het bijzonder aan de universiteiten. Er kwamen rendementstudies, vooral verricht door de aan de universiteit verbonden Diensten voor Studie-Advies. Recent ook krijgen de slaagcijfers van VSO-afgestudeerden een sterke belangstelling. Deze publikaties zijn erg descriptief en graven niet diep.

In dezelfde Diensten voor Studie-Advies is ook heel wat energie gestoken in de verkenning van de *afzetmogelijkheden* per universitaire studierichting. In een periode van economische recessie en gegeven de snelle expansie van de studentenbevolking wordt tewerkstelling immers als problematisch ervaren. Bekend zijn hier vooral de

studies van A. Bonte (Dienst voor Studie-Advies, R.U.Gent).

2. Het *leerkrachtenonderzoek*. Belangstelling voor empirisch onderzoek bij het leerkrachtenkorps is eigenlijk nooit helemaal afwezig geweest gedurende de afgelopen twee decennia. Maar de vraagstelling en het onderzoeksdomein waren vaak al te beperkt. Recent zijn nochtans een aantal onderzoeken uitgevoerd die een belangrijke aanzet tot theoretische en empirische schaalvergroting kunnen vormen. De eerste studies waren er vooral op gericht informatie te verwerken omtrent de sociale samenstelling en de toekomstige numerieke ontwikkeling van bepaalde categorieën leerkrachten (Cl. Javeau, 1967 en J. Delcourt, 1969).

Meer recent (1975-1981) ontstonden onderzoeken die peilen naar de betekenis van diverse positionele variabelen (zoals het vak dat men geeft, diploma, geslacht) voor de aspiraties, opinies en gedrag van de leerkrachten. Ook hier gaat men meer inventariserend dan wel theoretisch-verklarend te werk. Een eerste onderzoek is dat van Van Haecht (U.L.Bruxelles, 1978) en is gewijd aan de professionele aspiraties en relaties van een representatieve steekproef van leerkrachten uit het Franstalig rijkssecundair onderwijs. Daarnaast is ook gepoogd om voor het geheel van de leerkrachten uit het Franstalig secundair onderwijs een zo volledig mogelijke inventaris op te maken van hun sociale karakteristieken, o.m. hun sociale herkomst, politieke affiliatie en mate van syndicalisatie. Dit gebeurde in samenwerking met onderzoekers van de U.C.Louvain (J. Nizet en J.L. Genard, 1981).

Een tweede onderzoek m.b.t. leerkrachten vond plaats in de afdeling onderwijs-sociologie van de K.U.Leuven. Deze studie speelt direct in op de problematiek van de onderwijsvernieuwing zoals deze gesteld is door de invoering van het VSO. De vraagstelling was: nagaan in hoeverre leerkrachten uit het VSO er, meer dan hun collega's in het traditioneel secundair onderwijs, in slagen de vernieuwingen die op pedagogisch-didactisch en relationeel vlak worden voorgesteld (o.m. de observatie van leerlingen, differentiatie, meer collegiale onderwijsaanpak) te realiseren en welke andere factoren (zoals het diploma en vak) daarop van invloed zijn. In dit onderzoek zijn leerkrachten uit het katholiek secundair onderwijs voor meisjes in Vlaanderen (J. Verhoeven e.a., 1979) betrokken. Daarnaast werd ook één van de randvoorwaarden voor een dergelijke vernieuwing bekeken, nl. de leerkrachtenopleiding. Onderzocht werd in hoeverre de VSO-gedachte in woord en daad aanwezig is bij docenten en studenten uit de (officiële en vrije) opleidingsinstellingen (J. Mortier en J. Verhoeven, 1980). Een aantal belangwekkende vaststellingen zijn het resultaat van deze studies. De voorgestelde vernieuwingen worden lang niet in alle opzichten aanvaard noch gerealiseerd door de leerkrachten; de samenwerking met externe 'professionals' (pedagogen en PMS-vertegenwoordigers) die vaak meer moderne onderwijskundige opvattingen voorstaan, verloopt niet probleemloos; en ten slotte geven tal van breuklijnen binnen het leerkrachtenkorps (diploma, vak e.a.) aan deze groep allesbehalve een homogeen uitzicht. Deze enkele bevindingen roepen tevens de vraag op naar meer diepgaande analyses van de beroeps cultuur van leerkrachten en van de eigen structuur van dit beroep in onze samenleving. Dergelijk onderzoek moet het o.m. mogelijk maken dieper door te dringen tot de daadwerkelijke kansen op onderwijsvernieuwing.

3. Ten slotte moeten we deze onderzoeken aan de orde brengen waarin de levensbeschouwelijke verscheidenheid inzake onderwijs de aandacht krijgt. De opdeling van het Belgisch onderwijs in een katholiek en een officieel net is een problematiek die een zeer belangrijke rol speelt doorheen alle onderwijspolitieke vraagstukken in ons land. Toen sociologen daarop in pikten, richtten ze zich vooral op de vraag naar de betekenis van levensbeschouwelijke verschillen bij de keuze van een bepaald schoolnet door de ouders, of meer algemeen: de vraag welke factoren de keuze

voor een bepaald net bepalen. Voor Wallonië werd dit bekeken door G. Deprez (U.C.Louvain, 1972); voor Vlaanderen, door J. Billiet (K.U.Leuven, 1977). Beide studies sluiten aan bij de discussie die in bepaalde sectoren van de publieke opinie gevoerd werden n.a.v. de herziening van het schoolpact (4). Globaal gezien hebben ze geleid tot de onderkenning van het belang van niet-godsdiensige factoren op de schoolkeuze. Dat deze onderzoekuitkomst niet in overeenstemming is met de waarden die tot op heden het beleid t.a.v. het onderwijs bepalen, is duidelijk; op het argument van de 'levensbeschouwelijke vrije keuze' immers, is de schoolvrede gegrondvest en het instandhouden van dit evenwicht is een belangrijke peiler van de onderwijspolitiek in ons land. De functie van genoemd onderzoek is dan ook voornamelijk beleidskritisch: het verschaft contra-expertise die door tegenstanders van een verzuild beleid kan worden benut ter legitimering van hun posities.

Enkele kanttekeningen

1. Het overgrote deel van het onderzoek, dat hier ter sprake kwam is in hoofdzaak beschrijvend of inventariserend van aard. Het is in feite te beschouwen als sociografie waarop de inplanting van meer theoretisch-sociologische vraagstelling mogelijk is. De onderzoeker fungeert hierbij niet zozeer als analist, maar als boekhouder of fotograaf van een stuk sociale werkelijkheid. Tegelijkertijd zat in enkele onderzoeken ook of hoofdzakelijk een evaluatieve bedoeling: nagaan in welke mate beleidsdoelen (zoals bv. pedagogisch-didactische vernieuwing) en -maatregelen (het studiebeurzenstelsel, de omnivalentiewet, het uitstellen van de studiekeuze) het gewenste effect resorteerden.

2. Onderwijsonderzoek van specifiek sociologische aard en betekenis is vrij schaars.

Enkel in de recentste periode zijn er voorbeelden van onderzoek te vinden waarin de uitdrukkelijke bekommernis zat onderwijsvraagstukken sociologisch te begrijpen en te verklaren (o.m. Heyerick, 1978; Litt, 1980). Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat een theoretisch-onderwijs-sociologische discussie nauwelijks op gang is gekomen. Eerder zeldzaam ook zijn onderzoeksbijdragen die qua vraagstelling en methode haaks staan op de heersende beleidswaarden en -belangen. De meeste studies sluiten nauw aan op de waarden die in het beleid aanwezig zijn en worden ondernomen met de bedoeling op de één of andere manier bij te dragen aan dat beleid. Daarmee is evenwel niet gezegd dat deze beleidswaarden steeds de belangrijkste redenen vormden voor het onderzoek; meer autonoom-wetenschappelijke ontwikkelingen en invloeden zijn in tal van gevallen evenzeer aanwijsbaar.

3. Het meeste onderzoekswerk bekeek de consumenten van het onderwijs (hun deelname aan het onderwijs, sociaal milieu, studieloopbaan, e.a.). Daarnaast, maar in veel mindere mate, kregen ook de onderwijsgevendende enige belangstelling. Daarentegen zijn functie, inhoud en organisatie van het onderwijs zelf, de relatie ervan met andere maatschappelijke sectoren, de onderwijsbegeleidende diensten en meer algemeen de beleidsstructuren, op enkele uitzonderingen na, nauwelijks voorwerp van studie geweest. Het onderzoek is, met andere woorden, sterk leerlinggericht.

4. Onderwijsonderzoek is bijna uitsluitend gehuisvest in de universiteiten. Dit gebeurde lang niet alleen binnen specifiek onderwijs-sociologische eenheden en ook niet uitsluitend door doctorandi met een sociologische opleiding (cfr. P. Claeys, 1972; L. Heyerick, 1978).

Het onderzoek binnen de departementen van nationale opvoeding en binnen het Nationaal Secretariaat van het Katholiek Onderwijs is schaars en van beperkte betekenis voor de sociologische theorievorming. Eerder signaleerden we de prognosestudies van de Dienst voor Statistiek en Planning van het NSKO. In datzelfde verband

gebeurde ook onderzoek naar, onder meer, de behoefte aan schoolgebouwen en de noden van internaten. Op de departementen van nationale opvoeding is ons langs Nederlandstalige zijde geen onderzoek bekend; langs Franstalige kant wel: naast beperkte peilingen naar ervaringen met de pedagogisch-didactische vernieuwingen in het secundair onderwijs, werden o.m. pogingen gedaan tot inventarisatie van de doorstroming der Franstalige leerlingen alnaargelang van hun sociale herkomst (5).

5. Een andere eigenschap van het onderzoek is zijn versnippering en, alles bij elkaar, geringe omvang. De vele studies over de toegang tot de universiteit, omtrent slaagkansen en afzetmogelijkheden van de alumni hadden meestal alleen betrekking op de eigen instelling. Daarbij heeft men zelden oog gehad voor het probleem van de vergelijkbaarheid van het materiaal. Een ander zwak punt in het besproken onderwijsonderzoek is dat meestal gewerkt is met vrij beperkte steekproeven. Al komt daar nu recent wat verandering in, omvangrijke en goed-geoutilleerde onderzoeksprojecten zijn schaars.

6. Alle voorgaande beschouwingen leiden tot een algemene vaststelling: de ontwikkeling van specifiek sociologisch onderzoek van het onderwijs verloopt in België zeer moeizaam. Er zijn slechts karige middelen voorhanden en dat vindt vermoedelijk een verklaring in de niet zeer grote behoefte aan informatie en analyse van onderwijsproblemen in dit land. Regionale en levensbeschouwelijke scheidingslijnen en het daarrond bereikte evenwicht spelen een belangrijke rol in het nationaal onderwijsbeleid, terwijl andere vraagstukken zoals de democratisering en de leerkrachtenopleiding in een aantal opzichten duidelijk van minder grote betekenis zijn.

II. Invloed van de onderwijssociologie op het onderwijsbeleid

Bekijken we nu in welke zin onderwijssociologisch onderzoek ingrijpt op het onderwijsbeleid. Deze vraag is echter lastig te beantwoorden. Besluitvormingsprocessen, die het onderwijsbeleid voorafgaan, zijn immers zo complex dat het zeer moeilijk is om de causale band tussen onderwijssociologisch onderzoek en onderwijsbeleid op te sporen. Diepgaande gevallenstudie lijkt volgens ons hier wel de meest aangewezen methode. En dit is naar ons weten nog niet in België gedaan. Omwille van deze handicap beperken we ons hier tot het formuleren van enkele voorzichtige hypothesen. Op exemplarische wijze zal de zinvolheid van deze hypothesen worden aangetoond. Falsificatie is in de toekomst niet uitgesloten.

Onderzocht wordt hier dus in welke mate onderwijssociologisch onderzoek uitdrukkelijk aan bod komt in enkele beleidsopties van de nationale bewindsvoerders (ministers, parlementaire commissies), ministeriële adviesorganen (Hoge Raad voor Studietoelagen), adviesorganen van schoolorganisaties (VSO-coördinatoren van het katholiek onderwijs) en drukingsgroepen. Dit is wellicht een streng, maar een redelijk criterium. Het is streng omdat het immers mogelijk is dat onderwijssociologisch onderzoek de vroegere stadia van het besluitvormingsproces heeft beïnvloed en dit niet meer zichtbaar is in de definitieve beleidsopties.

Hierboven werd betoogd dat het onderwijsbeleid in België in zeer sterke mate bepaald is door partijpolitieke overwegingen, spijs de grondwettelijke garantie van vrijheid van onderwijs. De politieke probleemformulering in onderwijsaangelegenheden is zo belangrijk dat zij de pedagogische vraagstelling dikwijls in de schaduw stelt.

Onderwijsbeleid wordt door de diverse politieke partijen immers gezien als een instrument waarmee de samenleving op de meest ingrijpende wijze kan beïnvloed worden, spijs alle wetenschappelijke kritiek op deze these. Initiatie van het onderwijsbeleid kan in een dergelijke situatie moeilijk van onderwijssociologie komen. Als onderwijssociologen iets vermogen aan te brengen dan zal dat hoofdzakelijk van legitimerende, kritiserende en instrumentele aard zijn. Deze basishypothese is nu verder te onderzoeken.

Er werd juist gesuggereerd dat er voor onderwijssociologie in het onderwijsbeleid weinig of geen plaats is. Nochtans bepleiten ministers op basis van "talrijke, grondige studies" een onderwijsvernieuwing in het secundair onderwijs, het zogenaamde VSO (Parlementaire Handelingen van de Senaat, 18 maart 1971). Hierbij geven zij wel niet aan welke studie zij op het oog hebben. Ook al stellen zij verder dat "de psychologische en pedagogische wetenschappen, ... nopen tot structuurwijziging", toch is het niet duidelijk welke concrete onderzoeken hiertoe hebben bijgedragen. Een tien bladzijden lange bibliografie, waarnaar zij verwijzen, laat niet toe te besluiten op basis van welke wetenschappelijke argumenten de beleidsvoerders tot deze structuurverandering hebben besloten. Daarenboven is er van enig Belgisch onderwijssociologisch onderzoek in de bibliografie geen sprake. Typisch is dat de ministers wel onderstrepen dat men tal van organisaties raadpleegde, waardoor alle zuilen aan bod komen: inrichtende machten, raden van advies van de parlementen (waarin de diverse zuilen vertegenwoordigd zijn), de vakbonden, het Verbond van Belgische Ondernemingen, oudverenigingen en beroepsverenigingen van leerkrachten. Een politieke legitimatie lijkt wel belangrijker dan een wetenschappelijke.

Wat over de ministers kan gezegd worden is ook voor de leden van de parlementaire commissies waar. De wetenschappelijke benadering van het probleem wordt hier haast niet in de discussie betrokken. Men stelt wel vragen omtrent de onderwijskundige haalbaarheid van de vernieuwing, maar Belgisch wetenschappelijk onderzoek wordt in de discussie niet aangevoerd. Dit was nochtans beschikbaar. Zo was er o.m. reeds heel wat materiaal (b.v. F.E. Willems, 1966; P. Minon, 1966) dat aantoonde dat de oude onderwijsopbouw meer kansen gaf aan kinderen van geestesarbeiders om na het basisonderwijs naar het algemeen vormend secundair onderwijs over te stappen dan dit het geval was voor handarbeiderskinderen.

Dezelfde geringe belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek vindt men in het *Verslag Vernieuwd Secundair Onderwijs* (1975) van minister H. De Croo en in de *Beleidsnota Nationale Opvoeding* (1978) van minister J. Ramaekers. In beide stukken is er geen enkele vermelding te vinden van wetenschappelijk onderzoek, laat staan van onderwijssociologisch onderzoek. Bij publikatie van deze stukken was er nochtans relevant Belgisch onderwijssociologisch onderzoek beschikbaar (o.m. voor 1975: P.C. Claeys, 1972; Cliquet-Reyland, 1974; Nizet, 1973 en veel onderzoek over doorstroming naar de universiteiten; na 1975: B. Verbrugge - L. Du Laing, 1977). Ofschoon dezelfde minister De Croo in 'Ideeën over Onderwijsvernieuwing' (*Persoon en Gemeenschap*, 1975) wel Belgische publikaties vermeldt, komt hier geen onderwijssociologisch onderzoek in voor. Opmerkelijk is dat er wel beroep gedaan wordt op het ideeëngoed van de Engelse socioloog B. Bernstein, maar dit dan op een erg selectieve wijze.

Onderwijssociologisch onderzoek blijkt in het algemeen op de ministeriële en parlementaire beleidvoerders weinig indruk te maken. In ieder geval brengt dit onderzoek de beleidvoerders er niet toe om hun probleemstellingen te ondersteunen met onderwijssociologisch materiaal.

Meer aandacht voor wetenschappelijk onderzoek is er in de adviesorganen en drukkingsgroepen te vinden. De Hoge Raad voor Studietoelagen, een adviesorgaan

van de minister van nationale opvoeding, organiseerde op 5 en 13 juni 1981 een hearing in Antwerpen, waarvan één dag integraal besteed werd aan de wetenschappelijke rapporten van pedagogen, biologen en onderwijssociologen; de tweede dag liet de drukingsgroepen toe op basis van wetenschappelijk onderzoek hun standpunt te bepalen. Een dergelijke situatie is nochtans niet de algemene regel. Belangrijk is te weten dat de secretaris van deze Hoge Raad een socioloog is. Voor de VSO-coördinatoren (zie sociale kaart) van het katholiek onderwijs is de aanwending van wetenschappelijk onderzoek een vast beginsel. Deze coördinatoren zijn trouwens academisch geschoolde veranderingsdeskundigen die de invoering van een nieuwe onderwijsstructuur begeleiden. De hoofdbrok van het door hen vermelde onderzoek produceren zij echter zelf (*Tweede Tussentijds V.S.O.-rapport*, 1977). De geraadpleegde literatuur is voornamelijk van pedagogische en psychologische aard. Onderwijs-sociologische literatuur dringt echter de laatste tijd meer en meer door in de korte, maar beleidsmatig belangrijke begeleidingsrapporten van de onderwijsinnovatie (Verhoeven - Willems - Dobbelaere, 1979). Het meest nog wordt er op Belgische onderwijssociologische literatuur beroep gedaan door drukingsgroepen (zoals de christelijke arbeidersbeweging) die het gevoerde beleid willen kritiseren of hun eigen standpunt willen legitimeren.

Een besluit dringt zich op: de gebruikers van onderwijssociologisch onderzoek hanteren het meestal ter legitimatie.

Een verklaring

Eén reden waarom onderwijssociologie in het beleid weinig aan bod komt, ligt in de partijpolitiserings van de onderwijsproblemen en de verzuiling van de Belgische samenleving. Dit laatste betekent immers ook dat vele onderzoekers in een bepaalde zuil thuishoren. Hun publikaties zijn daardoor in de ogen van de beleidsvoerders 'gekleurd'. Dat is waarneembaar in ministeriële nota's en verklaringen: hoofdzakelijk onderzoek, dat in de eigen zuil is geproduceerd, wordt vermeld, ofwel komt alleen buitenlands onderzoek ter sprake (want dat is 'vrij van politiek smet'), ofwel blijven wetenschappelijke publikaties helemaal onvermeld. Hetzelfde doet zich voor in de geschriften van het nationaal secretariaat van het katholiek onderwijs. Een goed voorbeeld is het al eerder vermelde *Tweede Tussentijds VSO-rapport*. Niet enkel is alle besproken onderzoek het werk van de VSO-coördinatoren van het katholiek onderwijs zelf, maar ook zijn er in de bibliografie enkel publikaties te vinden, die verschenen zijn in de tijdschriften van het NSKO.

III. Het institutioneel kader van het onderwijssociologisch onderzoek

De partijpolitiserings in de hier besproken sector heeft de relatie tussen onderwijsbeleid en sociologie zonder twijfel beïnvloed. Nu rest nog de vraag of de partijpolitiserings ook het beroepsvormingsproces van de onderwijssociologen in een of andere richting heeft gestuurd. Om deze vraag te beantwoorden wordt het volgende professionaliseringsbegrip gehanteerd: het is "een proces waarbij een beroepsgroep de eigen handelingspatronen (met betrekking tot domeinbezetting, taakomschrijving, prestaties en contraprestaties) en de daarbijhorende legitimatiegronden in hoge mate zelfstandig kan bepalen" (L. Huyse).

In welke mate onderwijssociologen in het algemeen deze zelfstandigheid bereiken is moeilijk te beantwoorden. Sommigen onder hen hebben een grote autonomie bereikt met betrekking tot domeinbezetting, taakomschrijving en prestaties; anderen moesten het domein opnemen dat hun werkgever hen oplegde. Kortom: er is een grote verscheidenheid in de wijze waarop de professionalisering der onderwijssociologen concreet gestalte heeft gekregen.

Er werken geen onderwijssociologen in de politieke partijen of in de overheidsadministratie. Zij zijn in feite allen tewerkgesteld, een paar uitzonderingen buiten beschouwing gelaten, aan de universiteiten die — zoals men weet — ook verzuild zijn, maar anderzijds aan de onderzoekers een grote mate van autonomie verschaffen.

Universiteiten waren de eerste gebruikers van onderwijsonderzoek. Elke universiteit wilde weten welke studenten niet of wel naar de universiteit kwamen, wat de tewerkstellingskansen waren van hun alumni, enz. Deze studies — en dit zijn er vele — waren een belangrijk startpunt. De academische vrijheid maakt het mogelijk dat er doorheen de jaren onderzoeken aan bod kwamen, die niet meer uitsluitend op de eigen universiteit of op de eigen zuil betrekking hebben.

Daarenboven konden de onderzoekers zich zeer autonoom opstellen, ook tegen de beleidsopvatting van de werkgever in. Men kan op dit moment gemakkelijk aantonen dat het lopende onderwijssociologisch onderzoek aan de universiteiten van Gent, Leuven en Louvain-la-Neuve de klassieke zuilgrenzen doorbreekt, m.a.w. onderwijs-sociologische problemen aanpakt zonder deze te beperken tot de eigen zuil.

Dit betekent ook weer niet dat de autonomie van *universitaire onderwijssociologen* totaal is. Een eerste beperking ligt in de middelen. Komt de financiering van wetenschappelijke fondsen dan kan de socioloog erg autonoom zijn onderzoeksveld bepalen. Komen de gelden echter van een staatsbeleidsorganisme dan speelt de verzuiling wederom een rol. In het kader van het Nationaal Onderzoeksprogramma der Sociale Wetenschappen werd b.v. onderwijssociologisch werk gegeven aan het katholieke Louvain-la-Neuve en het vrijzinnige Bruxelles.

Dat professionalisering zich slechts langzaam doorzet houdt ook verband met de late start (Leuven, 1963) van een specifieke opleiding voor sociologen in België. Dit verklaart waarom slechts ongeveer de helft van de auteurs van meer dan 150 onderwijssociologische studies, sedert 1945 in België verschenen, sociologen zijn. De overige auteurs zijn psychologen, pedagogen, economen, juristen. Er bestaat in België overigens geen specifiek onderwijssociologische opleiding. Aan enkele universiteiten (K.U. Leuven, Luik, Mons, U.L. Bruxelles, V.U. Brussel) worden onderwijssociologische colleges gedoceerd (30 tot 45 uren per jaar). De hoogleraren die hiermee belast zijn hebben echter naast deze taak nog andere lecropdrachten.

Het is dus redelijk een zekere vorm van professionalisering van de onderwijs-sociologen te erkennen. Het is echter een proces dat maar een miniem deel van de beroepsociologen raakt. In de mate dat onderwijsproblemen echter in de toekomst meer in aanmerking zullen komen voor onderwijssociologische bevraging, kan dit proces van professionalisering dat het verst aan de universitaire onderzoekscentra gevorderd is, worden doorgezet.

Noten

- (1) Deze berekening steunt op het geheel van een 150-tal artikels of boeken waarin resultaten van empirisch onderzoek aan bod komen. Meerdere publikaties op grond van hetzelfde onderzoek werden slechts één keer berekend.
- (2) Een evolutieve benadering was slechts in beperkte mate mogelijk gezien de verschillen inzake de gebruikte beroepenschaal.
- (3) Termen geïnspireerd door P. BOURDIEU, *La reproduction*, Editions de Minuit, Paris, 1970.
- (4) Het onderzoek van J. Billiet is bovendien gegroeid vanuit een bepaalde traditie in de godsdienstsociologie, de zgn. secularisatiestudies.
- (5) Ministère de l'Éducation Nationale, Fiche 'élèves' in *Études et Documents*, vol. 9 (1974).

Geciteerde literatuur

- J. BILLIET, *Secularisering en verzuijing in het onderwijs*, Universitaire Pers, Leuven, 1977.
- A. BEGUIN, *Une face cachée de l'enseignement: analyse sociologique du 'rendement' quantitatif des études*, U.C.Louvain, Centre de développement social, 1977.
- A. BONTE, *Democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs. Een verkenning in Oost-Vlaanderen*, Werken uitgegeven door het Rectoraat van de Rijksuniversiteit te Gent, 1969.
- H. BRUTSAERT en G. COOREMAN, 'Traditioneel en vernieuwd secundair onderwijs - een onderzoek naar enkele differentieële effecten van het institutioneel schoolkader', in *Sociologische Gids*, 25 (5) 1978, 386-400.
- P.C. CLAEYS, *Gezin en schoolsucces. De sociogenese van het schoolse prestatiegedrag van tweede-klassertjes*, S.W.U., Antwerpen, 1972.
- U. CLAEYS, *Universitair onderwijs als mobiliteitskanaal*, onderzoek bij afgestudeerden aan de K.U.L., Universitaire Pers, Leuven, XII, 1974.
- R. CLIQUET en P. REYLANDT, 'Talentvalorisatie en bevolkingsstructuur', in *Bevolking en Gezin*, 1974 (2), 203-221.
- L. COETSIER en A. BONTE, *Studierendement aan de universiteit*, Rectoraat R.U.Gent, Gent, 1965.
- L. COETSIER en A. BONTE, *Topografie van het beschikbaar begaafdheidspotentieel in België en ruimtelijke verschillen in scalarisatiepatroon*, Mededelingen van het Laboratorium voor Toegepaste Psychologie, Gent, 1966 (28).
- I. DE LANOO, *Stratificatieproblemen en democratisering van het universitair onderwijs*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1969.
- I. DE LANOO, 'De sociale herkomst van de Leuvense studenten', in *Politica*, 27 (2/3), 1979, 119-136 en 215-232.
- J. DELCOURT, 'L'évolution qualitative du corps enseignant dans l'enseignement secondaire', in M.A. MATTHYSSEN en C.E. VERVOORT, *L'éducation en Europe*, Mouton, Paris, 1969, 214-227.
- H. DELEECK, 'De democratisering van het hoger onderwijs', in *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 72 (6-7), 1981, 507-525.
- G. DEPRez, 'Le choix d'une école catholique', in *Recherches Sociologiques*, 3, 1, 83-106.
- CL. JAVEAU, *L'étudiant de l'enseignement normal moyen - une enquête socio-économique*, Centre d'Étude des Problèmes Sociaux et Professionnels de la Technique, Bruxelles, 1967.
- L. HEYERICK, *Arbeiderskinderen en hun onderwijs*, doctoraatsproefschrift R.U.Gent, Faculteit der Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, 1978.
- 'L'enseignement belge: quelques questions, quelques réponses', in *Revue de l'Institut de Sociologie*, U.L.Bruxelles, 1979, (1/2) (met bijdragen van o.m. J. Nizet en A. Van Haecht).
- C. LEPLAE, 'Recrutement et mobilité sociale des universitaires', in *Bulletin de l'Institut de Recherches Économiques et Sociales*, 12 (7), 1946, 673-743.
- J.-L. LITT, *Origine sociale et scolarité. Les processus générateurs d'inégalité scolaire. Analyse longitudinale d'une cohorte d'élèves de la province de Luxembourg*, Institut des Sciences Politiques et Sociales, U.C.Louvain, 1980.
- P. MINON, *Facteurs sociaux de la première orientation scolaire*, Travaux de l'Institut de Sociologie de la Faculté de Droit de Liège, XV, 1966.
- J. MORTIER, J. VERHOEVEN en K. DOBBELAERE, *Opleiding van leerkrachten in functie van onderwijsvernieuwing*, K.U.Leuven, S.O.I., Afdeling Onderwijs sociologie, 1980.

- J. NIZET, 'Structure sociale et opinions pédagogiques', in *Recherches Sociologiques*, 7(1), 1976, 86-104.
- J. NIZET en G. DEPREZ, 'L'inégalité sociale devant l'échec scolaire', in *Recherches Sociologiques*, 3(2), 1972, 247-268.
- J. NIZET en J.-L. GENARD, 'Les professeurs de l'enseignement secondaire. Leurs caractéristiques sociologiques. Leur appartenance politique et sociale', in *Courrier Hebdomadaire (CRISP)*, n° 918 (30 avril 1981).
- J. NIZET en E. SERVAIS, 'Le rôle des idéologies dans la formation des opinions pédagogiques', in *Revue de l'institut de sociologie (ULB)*, 1977 (3/4), 393-419.
- J. NUTTIN, *De verstandelijke begaafdheid van de jeugd in de verschillende sociale klassen en woonplaatsen*. Paleis der Academiën, Brussel, 1965.
- L. VANDEKERCKHOVE en L. HUYSE, *In de buitenbaan: arbeiderskinderen, universitair onderwijs en sociale ongelijkheid*, Standaard, Antwerpen, 1976.
- A. VAN HAECHT, *Reliance sociale et enseignement*, Nationaal Onderzoeksprogramma in de sociale wetenschappen, rapport 12 D, Programmatie van het Wetenschapsbeleid, Brussel, 1978.
- B. VERBRUGGHE en L. DU LAING e.a., 'De democratisering van het onderwijs, het ontnuchterend ontwaken uit een al te mooie wensdroom', in *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 68 (6-7), 1977, 491-514.
- J. VERHOEVEN, P. WILLEMS en K. DOBBELAERE, *Socio-culturele factoren en onderwijsvernieuingsgedrag van leerkrachten*, K.U. Leuven, SOI, Afdeling Onderwijs sociologie, 1979.
- F.E. WILLEMS, *Remmende factoren bij de democratisering van het Limburgs secundair onderwijs voor jongens*, Leuvense Universitaire Uitgevers, Leuven, 1966.